

نوع مقاله: پژوهشی

صفحات ۱۸۲ - ۱۵۹

بررسی اصول اخلاقی و حقوقی زیست محیطی در قراردادهای نفتی

^۱ مسعود طاهری

^۲ مسعود البرزی ورکی

^۳ عبدالله کیایی

چکیده

وخامت و عواقب زیان‌بار بهره‌برداری بی‌رویه از طبیعت و محیط زیست و پیدایش انواع آلاینده‌ها، حیات انسان و سایر موجودات کره زمین را به مخاطره انداخته است و توسعه بدون برنامه‌ریزی همه جانبه که باعث تخریب و آلودگی محیط زیست بوده، علاقمندان به محیط زیست را به مبانی نظری تعیین کننده تعامل انسان با طبیعت از جمله اخلاق سوق داده است. توجه و رعایت اصول اخلاق زیست محیطی که نظر به آرمان‌های اخلاق الهی داشته باشد و در عین حال توسعه و رونق اقتصادی را نیز در برگیرد، جدی‌تر از هر زمان دیگر است به طوری که تبیین نظریه اخلاق زیست محیطی مناسب، از ضروریات حفاظت و بهره‌برداری از محیط زیست محسوب می‌گردد. محیط زیست عبارت است از هر چیزی که در اطراف ما وجود دارد که روی ما اثر می‌گذارد و نیز ما می‌توانیم روی آنها اثر بگذاریم. از منظر اسلام می‌توان به اصولی اشاره کرد که مهم‌ترین آنها از این قرارند: عدالت در محیط زیست، آبادانی محیط زیست، مراقبت از محیط زیست و جلوگیری از تخریب و آلودگی محیط زیست، بررسی اثرات مخرب طرح‌های توسعه، مصرف بهینه، بهداشت محیط، ایجاد سیستم بازیافت و... با توجه به جایگاهی که صنعت نفت در جهان امروز پیدا کرده است نباید از حیثه نظارت دور شده و از صدمات آن به انسان و محیط زیست غافل بود بلکه باید به دنبال راه‌حلی برای کاهش این آسیب‌ها باشیم. امروزه پالایشگاه‌ها میلیون‌ها آلاینده در هوا منتشر می‌کنند که خطری جدی برای سلامت انسان و محیط زیست می‌باشد. در این مقاله ضمن توجه به اصول اخلاقی و حقوقی زیست محیطی، رعایت ملاحظات زیست محیطی در قراردادهای نفتی و موضع قوانین و مقررات ایران در این خصوص بررسی می‌شود.

واژگان کلیدی

اصول، اخلاق، الزامات قانونی، محیط زیست، قراردادهای نفتی.

۱. دانشجوی دکتری حقوق خصوصی، واحد امارات، دانشگاه آزاد اسلامی، دبی، امارات متحده عربی.

Email: Masoudtaheri60@yahoo.com

۲. استادیار، گروه حقوق خصوصی، دانشگاه بین الملل امام خمینی، قزوین، ایران. (نویسنده مسئول)

Email: alborzivm@yahoo.com

۳. استادیار، گروه حقوق خصوصی، واحد زنجان، دانشگاه آزاد اسلامی، زنجان، ایران.

Email: Abdallah.kiaee@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۹/۴ پذیرش نهایی: ۱۳۹۸/۱۱/۱۶

طرح مسأله

یکی از حقوق مندرج در نسل سوم حقوق بشر، حق داشتن محیط زیست سالم است که دولت‌ها باید سعی در حفظ آن داشته باشند. عملیات نفتی از قبیل اکتشاف، توسعه، بهره‌برداری، حمل و نقل و تصفیه نفت بر محیط‌زیست آثار مخربی دارد و محیط زیست را آلوده می‌کند. از آنجا که این آثار مخرب با تمهیداتی قابل کنترل و کاهش است، دولت‌ها سعی می‌کنند از طریق وضع قوانین و مقررات، تبعات منفی عملیات نفتی بر محیط زیست را کاهش دهند. کشور ایران به لحاظ برخورداری از منابع نفت و گاز، جایگاه قابل توجهی را در دنیا دارد. طبق اصول قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، این منابع در اختیار دولت قرار می‌گیرد تا با توجه به مصالح ملت نسبت به واگذاری یا بهره‌برداری از آن اقدامات لازم از ناحیه متولیان امر صورت پذیرد. در این راستا قوانین و مقررات داخلی، چهارچوبی را برای اقدامات دولت در این زمینه ترسیم نموده که از جمله می‌توان به ماده ۱۰۵ "قانون برنامه سوم توسعه اقتصادی - اجتماعی فرهنگی"، ماده ۷۱ "قانون برنامه چهارم توسعه" ماده ۱۲۵ و ۱۹۲ "قانون برنامه پنجم توسعه"، مصوبات "شورای عالی حفاظت از محیط زیست"، مواد ۱۲ و ۱۳ "قانون نحوه جلوگیری از آلودگی هوا" و ماده ۱۱ "آیین‌نامه جلوگیری از آلودگی آب" اشاره نمود. با توجه به آثار و گسترش فعالیت‌های مرتبط با صنعت نفت و گاز و نیز ضرورت توجه به ملاحظات زیست محیطی در جریان توسعه؛ قوانین، مقررات و استانداردهای متنوع و متعددی در این راستا به تصویب رسیده است (مشهدی، ۱۳۹۳، ۱۲۲). امروزه در شرکت‌های مرتبط با نفت و گاز و سایر منابع انرژی از نظام‌های رایج مدیریت سلامتی، ایمنی و محیط زیست (اچ اس ای^۱)، ارزیابی اثرات زیست محیطی اجرای پروژه‌های نفت و گاز (ای آی ای^۲) و نیز رعایت استانداردهای ایزو^۳ برای اجرا و مدیریت قوانین و مقررات زیست محیطی بهره گرفته می‌شود.

۱- اهمیت اخلاق زیست محیطی

اهمیت درک و شناخت اخلاق تا حدی است که اغلب دانشمندان و بسیاری از متخصصان محیط زیست، حفاظت محیط‌زیست را یک موضوع مهم اخلاقی می‌دانند در جهان امروزی، بشر متوجه عواقب زیان‌بار و مخرب بهره‌برداری بی‌رویه از طبیعت و پیدایش آلاینده‌های محیط زیست شده است. پیشرفت و توسعه عتاق گسیخته و بدون برنامه‌ریزی جامع و همه جانبه، با تخریب و آلودگی محیط زیست همراه است و با این عمل بسیاری از کشور های پیشرفته؛ سرمایه‌ها، امکانات و رفاه خود را چند برابر کرده‌اند اما در مقابل، اثرات جبران‌ناپذیری به محیط

1 . H.S.E
2 . E.I.E
3 . ISO

زیست وارد کرده‌اند. تغییرات ایجاد شده در طبیعت به وسیله فعالیت‌های انسان، ضرورت ارزیابی مواضع اخلاقی نسبت به طبیعت رامنجر شده است و به دنبال آن، اخلاق زیست محیطی با تعریف مجدد بایدها و نبایدها در ارتباط با محیط زیست و ارزیابی موقعیت بشر نسبت به آن، مواجه شده است. ضرورت رعایت اخلاق زیست محیطی از تأثیری که جهان بینی و راهنمایی‌های اخلاقی، بر رفتارهای فردی و جمعی دارند ناشی می‌شود. (احمد عابدی سروستانی، دکتر منصور شاه ولی، دکتر سیدمصطفی محقق داماد، بهار و تابستان ۶۰۸۶)

بنا به آمارهای منتشر شده سازمان ملل^۱، دی اکسید کربن^۲ و سایر گازهای مضر منتشر شده در کشورهای توسعه یافته حدود ۹۸ درصد است و فقط سهم کشورهای جهان سوم دو درصد از کل این آلاینده‌ها است. در این راستا در کمتر از دو قرن با مصرف سوخت‌های فسیلی و نابود شدن جنگل‌ها، مقدار کل دی اکسید کربن در اتمسفر به میزان ۲۵ درصد بالا رفته است (متین، ۱۳۸۳، شماره ۱۳).

جنگل‌زدایی با سرعت زیادی در حال افزایش می‌باشد. سالانه ۱۷ میلیون هکتار از میزان وسعت کره زمین کاسته می‌شود و به عبارتی ریه‌های زمین در حال چروکیده شدن است؛ از طرفی پالایشگاه‌ها و کارخانجات صنعتی، زباله‌های مضر زیادی را در جهان تولید می‌کنند و با فعالیت انسان، سیاره زمین در حال نابود شدن است که این امر باعث خطرات جبران‌ناپذیری مثل گرم شدن کره زمین، بیابانی شدن زمین، تخریب و از بین بردن لایه ازن^۳ شده است.

به هر حال، امروز سیاستمداران غرب هم ملزم به رعایت مسائل محیط زیست هستند و یا اینکه لااقل از این به بعد ناگزیر هستند این امر را رعایت کنند، چون افکار عمومی غرب احساس خطر کرده است و توده‌های میلیونی مردم در این امر دخالت می‌کنند. تقریباً در تمامی کشورهای توسعه یافته، احزاب طرفدار محیط زیست و اکوژیست‌ها قدرت یافته‌اند و مردم احساس خطر می‌کنند و در حقیقت این مردم هستند که برای حفظ طبیعت و سلامت و محیط خود، سرمایه‌داران و سیاستمداران را ملزم به رعایت مسائل زیست محیطی می‌نمایند (پاپلی یزیدی، ۱۹۰۱۳۷۴). اینکه بشر چه عملکردی را در پیش خواهد گرفت رابطه نزدیکی به اخلاق زیست محیطی دارد و در واقع اخلاق، راهنمای عمل انسان است. اخلاق زیست محیطی بر این ایده استوار است که اخلاق باید به شکلی گسترش یابد تا روابط انسان‌ها و طبیعت را نیز شامل شود. موضوع دیگر در بحران محیط زیست، افزایش بی‌رویه جمعیت است؛ در منابع اسلامی، افزایش جمعیت مسلمانان را کاری پسندیده شمرده شده ولی مسأله مهم این است که آیا این یک قاعده و قانون غیرقابل

1. United nations organization
2. CO2
3. Ozone layer

تغییر است و باید در همه زمان‌ها اجرا شود و یا اینکه قاعده کلی نمی‌باشد و صرفاً یک برنامه مقطعی محسوب می‌شود. در شرایط زمانی خاصی و در موقعیت مکانی ویژه‌ای می‌تواند باعث رشد و پیشرفت گردد. همین ابزار رشد و قدرت و پیشرفت، اگر از حد و مرز خود خارج شود، می‌تواند به صورت یک اهرم ویران‌گر نیروهای اقتصادی تبدیل شود. (فغفور مغربی، تابستان ۱۶، ۱۳۸۸).

۲- اصول اخلاق در محیط زیست

در جهان کنونی توجه به اصول اخلاقی زیست محیطی که به آرمان‌های الهی پایبند باشد و در عین حال به بحث توسعه و افزایش رفاه اقتصادی نیز توجه کند دارای اهمیت دو چندان شده است و این اصول و مبانی را نمی‌توان به صورت جامع و به شکل فردی یا گروهی جمع‌آوری کرد. در ابتدا به تعریف علمی در مورد محیط زیست پرداخته و سپس اصول اخلاق زیست محیطی را بررسی می‌کنیم. محیط زیست عبارت است از همه چیزی که در اطراف ما وجود دارند و روی آنها تأثیر می‌گذاریم و آن‌ها نیز ما را متأثر می‌سازند (بخشکی، ۳۶، ۱۳۸۱).

محیط زیست انواعی دارد که عبارت است از:

۱- محیط طبیعی: که شامل همه عوامل طبیعی است که در پیرامون ما وجود دارد ولی به وسیله انسان ایجاد شده است.

۲- محیط اجتماعی: محیطی که افراد با توجه به قومیت و ملیتی که دارند و با هرنوع فرهنگی در کنار هم زندگی می‌کنند و اثرات متقابلی بر یکدیگر می‌گذارند.

۳- محیط مصنوعی: همه چیزهایی که به وسیله انسان ایجاد می‌شود مانند خانه، جاده، راه

و....

با توجه به انواع محیط زیست، مهم‌ترین اصول اخلاقی و ارزشی که بر آن حاکم است را

مورد بازنگری قرار می‌دهیم:

۲-۱- اصل عدالت در محیط زیست

عدالت، قانونی عام است که تمام نظام آفرینش را شامل می‌شود و مفهوم عدالت این است که حق هر موجودی، چنان که شایسته اوست ادا شود. این تعریف از عدالت، به نظر تعریف جامعی است که شامل انسان‌ها، حیوانات، گیاهان و حتی اشیاء به ظاهر بی جان، مانند آب، سنگ و خاک نیز می‌شود. مصادیق مهمی که می‌توان در مورد عدالت برشمرد برهم خوردن نظام اکوسیستم طبیعت توسط انسان که به معنای برهم خوردن حقوق عناصر زیست محیطی و در واقع تهی شدن منابع طبیعی توسط انسان از انرژی، ذخایر زیرزمینی و مواد غذایی و بطور کلی منابع تجدیدناپذیر است (حلم سرشت و دل‌پیشه، ۱۳۸۲، ۷۶).

۲-۲- اصل امنیت در محیط زیست

امنیت نقش بسیار مهمی در محیط مصنوعی و محیط اجتماعی دارد. اگرچه تا انسان آن را از دست ندهد قدرش را نمی داند. پیامبر اکرم (ص) فرمودند "نعمتان مکفرتان" الا من و العافیه (مجلسی، ۱۴۱۳ق، ۸۱). در کلامی دیگر از امام علی (ع) آمده است که "بالا تر از امنیت، نعمتی نیست و هیچ نعمتی آرامش بخش تر از امنیت نیست" (محقق داماد، ۸۲، ۱۳۷۳). امنیت زیست محیطی وضعیتی است که یک کشور یا یک منطقه از طریق حکمروانی شایسته، مدیریت توانمند و استفاده پایدار از منابع طبیعی و محیط زیست، گامهای مؤثری در مسیر ثبات اقتصادی، اجتماعی و سیاسی و تضمین رفاه جمعیت بردارد. امنیت زیست محیطی به معنای پاسداری از محیط طبیعی، منافع حیاتی شهروندان، جامعه و دولت از تأثیرات داخلی و خارجی و تهدیدات منفی طی فرآیند توسعه است که سلامت انسان، تنوع زیستی و عملکرد پایدار زیست بوم و بقای نوع بشر را تهدید میکند. بر این پایه، امنیت زیست محیطی بخش جدایی ناپذیر امنیت ملی نیز محسوب می شود. (کاوایی راد، نجفی و متقی، پاییز ۷۷، ۱۳۹۴)

۲-۳- اصل لاضرر در محیط زیست

قاعده فقهی "لاضرر" پشتوانه‌ای در حفاظت از محیط زیست است. اصل لاضرر یکی از اصول مسلم فقهی است که می توان با استناد به آن بسیاری از مشکلات زیست محیطی را حل کرد. این اصل در حقیقت روح حاکم بر همه قوانین اسلامی است. به موجب این اصل، در اسلام زیان رساندن به دیگران به هیچ وجه مشروعیت ندارد؛ چه در مرحله وضع قانون و چه در مرحله یا اجرای آن. بنابراین اگر قانونی به تصویب برسد که موجب ورود زیان به فرد یا جامعه شود و یا در مرحله اجرا موجب زیان گردد از نظر اسلام مشروعیت ندارد (فغفور مغربی، تابستان ۲۱، ۱۳۸۸). مرحوم علامه در کتاب قواعد درباره استفاده از مکان‌های عمومی مثل راه‌ها، مساجد، مدارس و مشاهد نوشته است: فایده راه‌ها تردد و استفاده بهینه بردن از آن است و در صورتی که توقف و نشستن در مسیر موجب ضرر و زیان به عابران گردد، حق استفاده از منافع راه از او ساقط می-شود. در باب تراحم حقوق در استفاده از راه‌های عمومی نیز می نویسد: همه مردم در منافع راه‌ها شریک و مستحقند و کسی نمی تواند با بهره‌برداری بیش تر از منافع راه‌ها موجب از بین بردن حقوق دیگری شود، یا با سوء استفاده، خرابی و نقص در آنها وارد سازد و یا منافع راه‌ها را از بین ببرد، یا با بنا کردن دیوار و ساختن دکه و سایر تصرفات نابجا موجب وارد آوردن ضرر به عابران گردد. پس با این وصف می توان گفت که با مطالعه و ملاحظه این قواعد و اصول فقهی و به پشتوانه آنها نیز می توانیم در زمینه بسط و گسترش اصول اخلاق زیست محیطی گام‌های

مؤثری برداریم.

۲-۴- اصل آبادانی و سرسبزی محیط زیست در قرآن

انسان موجودی است که خداوند متعال به او مسئولیت آبادگری زمین را داد. اوست که شما را آفرید و مسئولیت آبادانی آن را به شما داد (قرآن کریم، هود، ۶۱). در آیه‌ای دیگر خداوند انسان را از تخریب و برهم زدن نظام انسجام یافته طبیعت و ویرانی آن برحذر می‌دارد (قرآن کریم، اعراف، ۵۶). از سوی دیگر، قرآن کریم در بسیاری از آیات، انسان‌ها را به مطالعه طبیعت و عناصر آن فراخوانده است. همچنین بسیاری از سوره‌های قرآن کریم به نام یکی از عناصر طبیعت خوانده می‌شود، مانند سوره شریفه بقره، رعد، نحل، نور، عنکبوت، نجم، فجر، شمس، حدید، لیل، قمر، تین، ناس و... خداوند منان، سرنوشت بشر را به گونه‌ای رقم زده است که در دامان طبیعت رشد کند و به آن نیازمند باشد. طبیعت به شکلی خلق شده است که در خدمت انسان باشد و نیازهای او را برطرف کند. با در نظر رفتن این نکته که به حکم قرآن کریم همه چیز در جهان آفرینش بر پایه‌ی نظم و عدالت استوار است و هر چیزی به اندازه لازم آفریده شده است، (قرآن کریم، قمر، ۴۹). در قرآن کریم از نابود کردن و تخریب محیط زیست به عنوان اعتداء (تجاوز) نام برده شده است و بر این اساس کسانی که رفتار ناشایست نسبت به محیط زیست داشته باشند، از رحمت و محبت خداوند محروم خواهند بود (قرآن کریم، مائده، ۸۶). درست است که خداوند طبیعت را مقهور انسان آفریده و به او قدرت و توانایی عطا کرده، اما این به آن معنا نیست که او آزاد باشد تا هر گونه که مایل است رفتار کند بلکه انسان در برابر خداوند و تمامی آفرینش مسئول اعمال و رفتار خود است.

۲-۵- اصل دعوت به حفاظت محیط زیست در روایات

باید از میان شما، جمعی دعوت به امر به معروف و نهی از منکر کنند و آنها همان رستگارانند (طوسی، ۱۴۱۵، ۲۰). وقتی که محیط زیست در اثر عملکردهای عده‌ای دچار انواع آلودگی‌ها می‌شود و یا وقتی که کره زمین دچار بحران‌های زیست محیطی مختلف می‌گردد؛ این مسائل تنها دامن انسان‌های بدکار و متخلف را نمی‌گیرد بلکه همه انسان‌ها باید بهای آن را بپردازند. بنابراین هیچ کس نمی‌تواند بگوید که چون وظیفه خود را انجام داده از آثار ناگوار اینگونه مسائل اجتماعی فراگیر است. این درست مانند آن است که در حدیث پیامبر آمده است و سوراخ کردن کشتی که همه در آن هستند فقط به خود فرد ضرر نمی‌رساند. حضرت امام علی - علیه السلام - در فرمان معروف خود به مالک اشتر، فرماندار بصره نوشته است: "لَيْكُنْ نَظْرُكَ فِي عِمَارَةِ الْأَرْضِ أَوْلَىٰ مِنْ نَظْرِكَ فِي اسْتِجْلَابِ الْخَرَاJ، لِأَنَّ ذَلِكَ لَا يُدْرِكُ إِلَّا بِالْعِمَارَةِ، وَمَنْ طَلَبَ الْخَرَاJَ بَغَيْرِ عِمَارَةٍ أُخْرِبَ الْبِلَادَ وَ أَهْلَكَ الْعِبَادَ" "باید توجه تو در آبادی زمین بیشتر از توجه تو به گرفتن مالیات و خراج از مردم باشد؛ زیرا خراج بدون توجه به آبادانی به دست نمی‌آید و

کسی که بدون آباد نمودن به گرفتن مالیات و خراج پردازد، به ویرانی شهرها و از بین بردن بندگان خدا دست زده است".

۲-۶- اصل بررسی اثرات زیست محیطی طرح‌های توسعه‌ای

مسائل و ملاحظات زیست محیطی باید و می‌تواند در فعالیت‌های اقتصادی به کار برده شود، تا به توسعه پایدار رسید. در این راستا محیط زیست باید مورد ارزیابی و بررسی قرار بگیرد. ارزیابی محیط زیست ابزاری است که در جهت دستیابی به توسعه پایدار، کاربردی کلیدی و تعیین کننده دارد. یکی از تکنیک‌ها و ابزارهای موجود جهت ارزیابی محیط زیست، ارزیابی اثرات محیط زیستی (EIA) می‌باشد. ارزیابی اثرات محیط زیستی، رویکردی است که به بررسی اثرات و پیامدهای یک پروژه بر محیط، قبل از اجرای پروژه و در حین انجام آن، می‌پردازد و برای هر نوع فعالیت توسعه‌ای، نیازمند ارزیابی از نوع EIA می‌باشیم. (عالم رجبی، هدی و رضا مکنون، ۱۳۹۳، ۱۳)

انجام طرح‌های توسعه‌ای گاهی اثرات جبران ناپذیری را به همراه می‌آورد و در جوامع پیشرفته قبل از انجام طرح‌های توسعه‌ای جوانب آن را از نظر زیست محیطی بررسی می‌کنند؛ بطوری که بسیاری از طرح‌های زیست محیطی با وجود صرفه اقتصادی به دلیل بررسی و عواقب زیست محیطی کنسل شده و به اجرا در نمی‌آید.

۲-۷- اصل ممانعت از تخریب محیط زیست

در اسلام تخریب و نابودی طبیعت بسیار مورد نکوهش قرار گرفته است و احادیث و سخنان زیادی در زمینه نگهداری و حفظ محیط زیست بیان شده است. رسول خدا - صلی الله علیه و آله و سلم - به مجاهدان اسلام سفارش و تأکید می‌کرد که از قطع کردن درختان، و سوزاندن مزارع شدیداً اجتناب نمایند. فقهای شیعه، قطع درختان و تخریب مزارع را حتی در سرزمین دشمن که در حال جنگ با مسلمانان باشند، جایز نشموده‌اند و آن را مکروه و ناپسند قرار داده‌اند و این روایات نشانگر حمایت و اهتمام اسلام از محیط زیست می‌باشد. بدون تردید تشویق به درختکاری و هشدار و نهی از نابودی درختان، فوق‌العاده به حفظ و بقای محیط زیست کمک می‌کند. خداوند متعال در قرآن می‌فرماید "وإذا تولى سعى فى الارض ليفسد فيها و يهلك الحرث و النسل و الله لا يحب الفساد" و چون به قدرت و حاکمیت دست یابد می‌کوشد تا در زمین فساد کند و کشت و نسل رانابود سازد و خداوند فساد را دوست ندارد. (قرآن کریم، بقره، ۹۹).

۲-۸- اصل حمایت از حیوانات

حضرت علی - علیه السلام - در خطبه‌ای که در آغاز خلافتشان ایراد کردند و در آن مسؤولیت و حقوق مسلمانان را یادآوری نمودند، فرمودند:

”اتَّقُوا اللَّهَ فِي عِبَادِهِ وَ بِلَادِهِ فَإِنَّكُمْ مَسْئُولُونَ حَتَّىٰ عَنِ الْبِقَاعِ وَ الْبِهَائِمِ، أَطِيعُوا اللَّهَ وَ لَا تَعْصُوهُ“

”درباره بندگان و بلاد و شهرها از خداوند بترسید، مبادا بر کسی ستم کنید و به ویرانی و تبهکاری زمین در بلاد و شهرها اقدام کنید) همه شما مسئولید و مورد پرسش قرار می‌گیرید، حتی درباره زمین‌ها و چهارپایان که به چه دلیل مزارع و جنگل‌ها را از بین بردید، شهرها و خانه‌ها را ویران نمودید و حیوانات زبان بسته را مورد اذیت و آزار قرار دادید“ (فیض الاسلام، خطبه ۱۶۶، ۵۴۴ - ۵۴۶) در این خطبه شریف به گونه‌ای از «محیط زیست» حمایت شده که همانند آن در هیچ مکتب بشری دیده نشده است. در اسلام کشتن حیوانات بدون جهت و دلیل ممنوع شده است. رسول خدا - صلی الله علیه و آله و سلم - به مجاهدان اسلام سفارش می‌نمود که حیوانات را بی‌جهت کشتار نکنند: ”وَ لَا تَعْقُرُوا مِنَ الْبِهَائِمِ مِمَّا يُؤْكَلُ لَحْمُهُ إِلَّا مَا لَا بُدَّ لَكُمْ مِنْ أَكْلِهِ“ حیوانات حلال گوشت را جز در صورت احتیاج به گوشت آنها، کشتار نکنید. (حر عاملی، ج ۱۵، ۵۹)

۳- اصول حقوقی زیست محیطی در صنعت نفت

۳-۱- اصل اطلاع‌رسانی

اصل اطلاع‌رسانی از دولت‌ها می‌خواهد که فجایع و آلودگی‌ها و مخاطرات را به کشورها اطلاع دهند؛ مثلاً کنفوانسیون مونته‌گبی ۱ ماده ۱۹۸ از دولت‌ها می‌خواهد که آلودگی دریایی را اطلاع‌رسانی کنند. بر طبق این اصل دولت‌ها موظف هستند، در همه با حسن نیت برای حفاظت از محیط زیست با یکدیگر شرایط و همکاری کنند. در این راستا، آن‌ها باید قبل از وقوع حوادث زیست محیطی آگاه سازند و با هدف جلوگیری از گسترش و زیست محیطی، سایر کشورها را از وجود خطرات احتمالی کاهش آثار مخرب این گونه وقایع بر محیط زیست با آنان به کشورهای در معرض خطر نیز کمک کنند. باید متذکر شد که اصل اطلاع‌رسانی در ماده ۱۹۸ کنوانسیون ۱۹۸۲ حقوق دریاهای نیز وارد گردیده و یک دولت بلافاصله پس از آگاهی از احتمال خطر قریب الوقوع یا ورود خسارت به محیط زیست دریایی، موضوع را به سایر دولی که احتمال می‌دهد چنین خسارتی به آن‌ها لطمه بزند، اطلاع خواهد داد. دیوان بین‌المللی دادگستری نیز در کانال کورفو اعلام داشته است که دولت‌ها موظف هستند دول دیگر را از وجود خطرات احتمالی در سرزمینشان مطلع نمایند (جلالیان، پاییز و زمستان ۱۳۹۶، ۵۱).

۳-۲- اصل وفای به عهد

به موجب این اصل بنیادین حقوق معاهدات، رعایت تعهدات ناشی از کنوانسیون های بین-المللی ضروری است. تعهدات زیست محیطی بین المللی نیز از این اصل تبعیت می نمایند. ماده ۲۶ کنوانسیون ۱۳۶۹ وین^۱ به لزوم پابندی طرفین معاهده و اجرای با حسن نیت آن تصریح دارد. این اصل به نوعی یکی از ابتکارات اعلامیه ریو (۱۹۹۲) نیز می باشد که بیان داشته " به منظور حفظ محیط زیست کشورها باید ضوابط و معیارهای پیشگیری حمایتی را بر اساس توتنایی های خود بطور مبسوط مورد استفاده قرار دهند در جایی که امکان خطر جدی وجود دارد و مسائل و مشکلات ناشناخته ای را به بار می آورد باید نواقص بطور کلی و علمی مورد بررسی قرار گیرند . نباید به این دلیل که مبارزه با آلودگی محیط زیست پر هزینه است از آن چشم پوشی کرد" (قوام آبادی، تابستان ۱۳۶، ۱۳۸۹).

۳-۳- اصل رضایت

اصل رضایت ریشه در احترام به اراده آزاد کشورها از آزادی پذیرش یا عدم پذیرش تعهد را دارند. براین اساس مطابق این اصل، پذیرش تعهدات زیست محیطی بین المللی قراردادی منوط به رضایت کشورها است (قربانی لاچوانی، ۳۶، ۱۳۹۷). در حقوق و فقه ما نیز انعقاد هر قراردادی منوط به رضایت طرفین می باشد و هیچگونه اجبار در قراردادهای پذیرفته نیست و باعث باطل شدن قرارداد می شود. در این زمینه هر چند نمی توان کشورها را مجبور نمود ولی براساس اصول و ارزش های اخلاقی می توان امیدوار به اجرای مفاد بیانیه ها و کنوانسیون ها بود.

۳-۴- اصل پیشگیری

سیاست های پیشگیرانه در حقوق محیط زیست مهم است، زیرا جبران خسارت های زیست محیطی بعد از وقوع خسارت دشوار است و سیاست های پیگیرانه ضمن اینکه نفی نمی شود اما در اولویت حقوق محیط زیست نیستند و دولت ها باید اقداماتی انجام دهند که زمینه ایجاد خسارت زیست محیطی کاهش بیابد. تقریباً اکثر اسناد حقوق بین المللی محیط زیست، اصل جلوگیری از تخریب محیط زیست را به عنوان یک حقیقت، واقعیت بخشیده اند که بیشتر آن ها راجع به آلودگی دریاها، آب های داخلی، هوا یا حفاظت از منابع زنده است و فقط تعداد کمی سند بین المللی، راه های دیگر حفاظت محیط زیست از جمله اصل سنتی مسوولیت دولت در جهت همکاری مستقیم با قربانیان تجاوز به محیط زیست را مورد توجه قرار داده اند. مطابق ماده ۲۰۶ کنوانسیون حقوق دریاها " هر گاه دولت ها دلایلی منطقی در دست داشته باشند حاکی از این که فعالیت هایی که تحت صلاحیت یا نظارت آن ها برنامه ریزی شده ، موجب آلودگی شدید محیط زیست دریایی شده یا تغییرات اساسی و زیان آوری در آن به

وجود آورده، باید تا حدی که عملی باشد اثرات بالقوه این فعالیت‌ها را بر محیط زیست ارزیابی کرده و گزارش‌های مربوط به نتایج این ارزیابی‌ها را برای اعضاء ارسال دارند" (قوام آبادی، پاییز ۱۳۹۲، ۱۳۸).

۳-۵- اصل حمایت و حفاظت

اصل حمایت و حفاظت بسیار قدیمی است و فرابخشی است و تمام حوزه‌ها از جمله حمل و نقل و ... را در برمی‌گیرد. این تعهد صرفاً ناظر به تعهد دولت هم نیست بلکه این تعهد عمومی و خصوصی است و افراد و حتی جامعه بین‌المللی هم تعهد دارند. هم‌چنین در کشور ما نیز اصل ۵۰ قانون اساسی و مشهورترین اصل در حفاظت محیط زیست در این زمینه بیان داشته "در جمهوری اسلامی، حفاظت محیط زیست که نسل امروز و نسل‌های بعد در آن حیات اجتماعی رو به رشدی داشته باشند، وظیفه عمومی تلقی می‌گردد. از این رو فعالیت‌های اقتصادی و غیر آن که با آلودگی محیط زیست یا تخریب غیرقابل جبران آن ملازمه پیدا کند، ممنوع است". در خصوص مقررات بین‌المللی هم می‌توان به اصل ماده ۱۹۲ کنوانسیون حقوق دولت‌ها، کنوانسیون تنوع زیستی (۱۹۹۲) و استراتژی حفاظت جهانی که در سال ۱۹۸۰ به وسیله اتحادیه جهانی حفاظت از طبیعت و منابع طبیعی جهان شد، اشاره کرد (جهانگرد، زمستان ۱۳۹۶، ۱۱۷).

۳-۶- اصل احتیاطی

اصل احتیاطی در ماده ۱۵ ريو مورد شناسایی قرار گرفته است. برخی از فعالیت‌ها وجود دارند که ما عدم قطعیت علمی داریم، پس بایستی با احتیاطی بیشتری عمل نمود بویژه در جایی که نسبت به آثار زیست محیطی یک فعالیت با احتمال عدم قطعیت علمی وجود دارد. با این وجود دولت‌ها تنها وقتی می‌توانند کاری انجام دهند که نشان دهند آن کار، سبب ورود ضرر غیر قابل قبول به محیط زیست نخواهد شد هر چند که به نظر شاید نتوان کشورها را مجبور نمود ولی در برخی موارد سازمان‌های جهانی مثل بانک جهانی در زمان اعطای وام به این اصل توجه ویژه‌ای دارد و در صورتی که طرح‌ها یا پروژه‌های کشور متقاضی تهدیدی برای محیط زیست باشد از همکاری با آنها خودداری می‌کند (قوام آبادی، پاییز ۱۳۹۲، ۱۴۳).

۳-۷- اصل حسن همجواری

این قاعده عرفی در اصل ۲۱ سخلف و ۲ ريو مورد شناسایی قرار گرفته و در رویه بین‌المللی دولت‌ها مخصوصاً قضیه کانال و دریاچه یلانو هستیم. همسایگی و مراعات اصول حسن همجواری می‌تواند کمک کننده به تحقق ایده‌هایی باشد که در هر کشور و از جمله در کشور ما معطوف به منطقه‌گرایی، ایده پردازی و پیگیری می‌شود. در این بین ما ظرفیت‌ها و مشترکاتی

با همسایگان خود به ویژه همسایگانی که با آنها دارای زبان و ادبیات و دین و فرهنگ مشترک هستیم، داریم که با توجه به آنها می‌توانیم در توجه عمیق‌تر به اصل منطقه‌گرایی از نوعی تبدیل همسایگی به یگانگی سخن بگوییم. هنگامی که روابط ما با کشورهای همجوار و کشورهای همسایگی که دارای مشترکات فراوان با آنها هستیم از همسایگی به سمت یگانگی حرکت میکند، ما هم افزایی‌های قابل ملاحظه‌ای پیدا می‌کنیم که می‌شود آنها را سرمایه‌های موثر در مسیر اقتدار بیشتر در منطقه تلقی کرد. (صنعتی، خرداد ۹۸) در رویه بین‌المللی و در مسائل مربوط به حفاظت از محیط زیست از اصل همجواری و همکاری بهره‌فراوانی می‌توان برد که نمونه‌های زیادی از اجرای آن را در سطح بین‌المللی شاهد بوده‌ایم مثل همکاری کشورهای همجوار در جمع‌آوری لکه‌های نفتی از سطح دریاها.

۴- الزامات قانونی قید قواعد زیست محیطی در قراردادهای نفتی

با توجه به جایگاهی که صنعت نفت در جهان امروز پیدا کرده است، نباید از صدمات آن به انسان و محیط‌زیست غافل بود و باید به دنبال راه‌حلی برای کاهش این آسیب‌ها باشیم. عملیات نفتی از قبیل اکتشاف، توسعه، بهره‌برداری، حمل و نقل و تصفیه نفت بر محیط زیست آثار مخرب دارد که با تمهیداتی قابل کنترل و کاهش است. در این زمینه دولت‌ها سعی می‌کنند از طریق وضع قوانین و مقررات، تبعات منفی عملیات نفتی بر محیط زیست را کاهش دهند. از آنجایی که مسائل زیست محیطی با سه قلمرو (دریایی، خاکی و هوایی) سروکار دارد، بایستی در قراردادهای نفتی به این مسأله توجه جدی‌تری شود. عملیات اکتشاف و توسعه شامل مراحل مختلف و مستلزم صرف وقت است که آسیب‌های زیست محیطی زیادی را با خود به همراه دارد. صنعت نفت به طور کلی بستری برای ایجاد آلودگی‌های زیست محیطی است. در جریان عملیات اکتشاف، اقداماتی نظیر لرزه‌نگاری، حفر چاه‌های متعدد، استفاده از حفاری صورت می‌گیرد که سبب ایجاد آلودگی‌های زیست محیطی زیادی می‌شود (مصدق، ۵۶، ۱۳۸۲). بنابراین بایستی در این حوزه توجه ویژه‌ای به رعایت مقررات زیست محیطی داشته باشیم. اصطلاح محیط‌زیست را می‌توان به یک منطقه محدود یا تمام یک سیاره و حتی به فضای خارجی که آن را احاطه کرده اطلاق کرد، اصطلاح بیوسفر یا لایه حیاتی که یونسکو خصوصاً آن را بکار می‌برد یکی از وسیع‌ترین تعاریف است که با موضوع بحث ما مطابقت دارد. ضرورت حفظ محیط‌زیست، اصل غیرقابل تردیدی است که دارای مقبولیت بوده و این ضرورت به موازات رشد صنعت و فناوری و به دنبال آن بروز آلودگی‌ها، اهمیت بیشتری پیدا کرده است، رشد ناموزون صنایع در سالهای اخیر و ادامه روند فعلی آن، اکوسیستم‌ها را به شدت تحت تأثیر قرار داده و می‌دهد، بنابراین هدایت فعالیت‌های صنعتی به گونه‌ای که کمترین آثار زیان‌بار را بر محیط‌زیست داشته باشد، امری اجتناب‌ناپذیر به نظر می‌رسد. سازمان ملل متحد در برنامه یونسکو در رابطه بشر و

یونسکو (سال ۱۹۸۸ میلادی) در تعریف خود از محیط‌زیست بیان می‌دارد: «محیط زندگی بشر یا آن بخش از جهان که بنا به دانش کنونی بشر همه حیات در آن استقرار دارد» در تعریف آلودگی محیط زیست گفته شده است که «از هر نوع تغییر مستقیم یا غیرمستقیم در ویژگی‌های فیزیکی، شیمیایی، زیست‌شناختی یا رادیواکتیوی هر بخش از محیط‌زیست مانند آب، هوا یا زمینی با تخلیه یا انباشتن آلاینده‌ها و یا انجام اعمال آلاینده به نحوی که در سودمندی محیط‌زیست یا هر بخشی از آن تأثیر زیان‌آوری بگذارد و شرایطی پیش بیاورد که برای بهداشت انسان و بهزیستی او، سلامتی پرندگان، حیات وحش، ماهی‌ها و دیگر آبزیان و گیاهان مخاطره‌آمیز یا شدیداً خطرناک باشد و محیط‌زیست را برای نسل امروز و نسل‌های آینده نامرغوب، نامطمئن و یا غیرقابل استفاده کند.» (صادقی بنیس، ۱۳۹۰) حاکمیت دولت یکی از کهن‌ترین اصول در عرصه داخلی و بین‌المللی است که توسط اکثر نظام‌های حقوقی موردپذیرش قرار گرفته است. قلمرو دولت نه تنها شامل خشکی بلکه شامل آب‌های سرزمینی واقع در محدوده مرزهای یک دولت نیز می‌شود که در سطح شامل رودخانه‌ها، خلیج‌ها، دریاچه‌ها و در عمق شامل آب زیرزمینی می‌شود. همچنین شامل بخش‌های معینی از دریای ساحلی شامل خلیج‌های باز و جزایر واقع در آن که فاصله کمتری از ۲۴ مایل دریایی دارند، تحت صلاحیت انحصاری دولت ساحلی هستند، این صلاحیت سرزمینی همچنین تا ۱۲ مایلی از طول خط ساحلی با تأکید بر نظارت در این محدوده و عبور بی‌ضرر کشتی‌های خارجی مجاز است (کیس، الکساندر، بهار ۱۶۱، ۱۳۷۹). بنابراین با توجه به اینکه موضوع قراردادهای بیع متقابل می‌تواند به واسطه وجود منابع نفتی و گازی در خشکی یا دریا باشد اعمال حاکمیت دولت را در پی خواهد داشت. مهم‌ترین مسئله در رعایت الزامات زیست‌محیطی، عدم سوزاندن گازهای همراه نفت است که یکی از دغدغه‌های اصلی زیست‌محیطی در صنعت نفت محسوب می‌شود به اضافه اینکه پروژه‌های مزبور نباید به سفره‌های زیرزمینی آب لطمه وارد کرده و آن‌ها را آلوده کند (شیروی، ۱۳۴، ۱۳۹۳). از این رو قوانینی که حاوی مقررات زیست‌محیطی هستند، در کشور ما به تصویب رسیده که عبارت‌اند از قانون حفاظت و بهسازی محیط‌زیست مصوب ۱۳۵۳/۳/۲۸ و اصلاحیه مصوب ۱۳۷۱/۸/۲۴، اصل پنجاهم قانون اساسی، قانون نحوه جلوگیری از آلودگی هوا مصوب ۱۳۷۴/۲/۳، قانون مدیریت پسماندها مصوب ۱۳۸۳/۲/۲۰، بخش تعزیرات قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲/۲/۱ (مواد ۶۷۵، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۶، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱ و ۶۹۶) و بعضی دیگر از قوانین راجع به محیط‌زیست در عرصه‌های مختلف. علاوه بر این‌ها ماده ۷ قانون نفت مصوب ۱۳۶۶/۷/۹ وزارت نفت را مکلف کرده است که «در جریان عملیات نفتی ضمن برنامه‌ریزی‌های صحیح، نظارت و مراقبت کامل جهت صیانت و حفاظت منابع و ثروت طبیعی و تأسیسات و جلوگیری از آلودگی محیط‌زیست (آب‌وهوا و خاک) با هماهنگی سازمان‌های ذیربط به عمل آورد. همچنین

مقررات و ضوابط محیط زیست در مناطق آزاد تجاری- صنعتی مشابه مقررات مزبور در سرزمین اصلی ایران می باشد و واحدی از اداره محیط زیست که در سازمان هر یک از مناطق آزاد تجاری مستقر می باشد به انجام وظایف و نظارت بر حسن اجرای قوانین و مقررات محیط زیست در این مناطق می پردازد». بر این اساس، مقررات عمومی کشور، سیاست های را در جهت حفظ محیط زیست مقرر داشته است؛ ماده ۱۰۵ قانون برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران مصوب ۱۳۷۹/۱/۱۷ بیان می دارد: «در کلیه طرح ها و پروژه های بزرگ تولیدی و خدماتی باید پیش از اجرا و در مرحله انجام مطالعات امکان سنجی و مکان یابی، بر اساس ضوابط پیشنهادی شورای عالی حفاظت محیط زیست و مصوبات هیات وزیران مورد ارزیابی زیست محیطی قرار گیرد. رعایت نتایج ارزیابی توسط مجریان طرح ها و پروژه های مذکور الزامی است». همچنین در بند (ج) ماده ۱۰۴ قانون فوق آمده است: «به منظور کاهش آلوده کننده محیط زیست، بالاخص در مورد منابع طبیعی و منابع آب کشور، واحدهای تولیدی موظف اند برای تطبیق مشخصات فنی خود با ضوابط محیط زیست و کاهش آلودگی ها اقدام کنند». در عرصه بین المللی نیز مقررات مختلفی در زمینه حفاظت از محیط زیست در قالب کنوانسیون ها، بیانیه ها و نشست های بین المللی وجود دارد و این حاکی از اهمیت موضوع می باشد که به تعدادی از آنها به اختصار اشاره می کنیم:

۱. کنوانسیون بین المللی آمادگی، مقابله و همکاری در برابر آلودگی نفتی - ۱۳۶۹ ه. ش - لندن ۱۹۹۰.
۲. پروتکل کیوتو در مورد کنوانسیون تغییرات اقلیم ۱۳۷۶ ه. ش - کیوتو ۱۹۹۸.
۳. کنوانسیون مدیریت زیست محیطی آلاینده های آلی پایدار- استکهلم.
۴. پروتکل راجع به آلودگی دریایی ناشی از اکتشاف و استخراج از فلات قاره ۱۳۶۸ - ش - کویت ۱۹۸۹.
۵. پروتکل راجع به حمایت محیط زیست دریایی در برابر منابع آلودگی مستقر در خشکی- ۱۳۶۹ ه. ش - کویت - ۱۹۹۰.
۶. پروتکل کنترل انتقالات برون مرزی مواد زاید خطرناک و دیگر ضایعات در دریا- ۱۳۷۶ ه. ش - تهران - ۱۹۹۸.
۷. کنوانسیون بازل درباره کنترل انتقالات برون مرزی مواد زاید زیانبخش و دفع آنها - ۱۳۶۸ ه. ش - بازل - ۱۹۸۰.
- کنوانسیون وین برای حفاظت از لایه ازن ۱۳۶۶ ه. ش - وین - ۱۹۸۷.
۸. پروتکل مونترال در مورد مواد کاهنده لایه ازن ۱۳۶۶ ه. ش - مونترال - ۱۹۸۷.
۹. کنوانسیون بین المللی نجات دریایی ۱۳۶۸ ه. ش - لندن - ۱۹۸۹.

۱۰. کنوانسیون بین‌المللی مربوط به مداخله در دریاهاى آزاد در صورت بروز سوانح آلودگى نفتى ۱۳۸۴ ه. ش - بروكسل ۱۹۶۹.
۱۱. کنوانسیون جلوگیری از آلودگی دریایی ناشی از دفع تخلیه مواد زائد و دیگر مواد - ۱۳۵۱ ه. ش - لندن - ۱۹۷۲.
۱۲. کنوانسیون منطقه ای کویت برای همکاری درباره حمایت و توسعه محیط زیست دریایی و نواحی ساحلی در برابر آلودگی ۱۳۵۷ ه. ش - کویت ۱۹۷۸.
۱۳. پروتکل همکاری منطقه ای برای مبارزه با آلودگی ناشی از نفت و سایر مواد مضره - ۱۳۵۷ ه. ش - کویت ۱۹۷۸.
۱۴. برنامه محیط زیست ملل متحد (یونپ ۱۹۷۲ - ۱۳۵۱ ه. ش).
- علیرغم وجود مقررات مختلف بایستی در خصوص ضمانت اجرای قوانین نیز به این نکته اشاره کرد که در عرصه بین‌المللی با توجه به اصل پرداخت غرامت ناشی از آلودگی محیط زیست می‌توان دعاوی را علیه کشور متخلف اقامه کرد ولی خوشبختانه در کشور ما آلودگی زیست‌محیطی در برخی از موارد موجب مسئولیت کیفری می‌شود و اگر آلودگی زیست‌محیطی دارای دو شرط ذیل باشد جرم تلقی می‌شود:
- الف) نقض شدید تعهد.
- ب) تعهد نقض شده دارای اهمیت اساسی برای حفاظت محیط‌زیست باشد.
- حال در مواردی که پیمانکار خارجی در قرارداد بیع متقابل نفتی جهت اکتشاف، توسعه، استخراج و بهره‌برداری از نفت، نقض شدید تعهد مربوط به عدم آلودگی محیط‌زیست را انجام دهد و در قوانین بین‌المللی و داخلی برای تعهد نقض شده، مسئولیت کیفری تعیین شده باشد، قطعاً موجبات مسئولیت کیفری وی را از طرف شرکت ملی نفت و دیگر سازمان‌های ذیربط فراهم می‌آورد. با توجه به رشد و گسترش مسائل مربوط به حوزه نفت و گاز، مکان‌یابی و محل دفن پسماندهای حفاری، یکی از روش‌های جدید برای حفاظت از محیط‌زیست در برخی از شرکت‌های تابعه شرکت ملی نفت ایران از جمله شرکت ملی مناطق نفت‌خیز جنوب است. از دیگر روش‌های جمع‌آوری پسماندهای ناشی از حفاری نصب سامانه‌های مدیریت پسماند روی دکل‌های حفاری است که از ورود هرگونه آلاینده شیمیایی ناشی از حفاری به محیط‌زیست جلوگیری کرده و کنده‌های حفاری که به وسیله دستگاه‌های کنترل جامدات جدا می‌شود، پس از عملیات بهسازی به صورت جامد و تثبیت شده به محل مخصوص حمل و به طور استاندارد دفن می‌شود؛ بنابراین ملاحظات محیط‌زیستی از مواردی بوده که لازم است اولاً پیمانکاران بین‌المللی نفتی قبل از شروع پروژه‌های بالادستی نفتی مطالعات جامع میدانی انجام دهند و ریسک‌های احتمالی نسبت به محیط‌زیست و محیط سبز را شناسایی و ارزیابی کنند و طرح‌های

پیشگیرانه از آلودگی‌ها و آسیب‌های زیست محیطی را در پروژه به نحو مطلوب ملاحظه کرده و توافقنامه جامع با سازمان‌ها و یا مراکز ذیربط به ویژه سازمان محیط زیست اخذ کنند. (ابراهیمی، ۱۳۹۲، ۸۷) از این رو جهت بهینه‌سازی برنامه‌های بهداشت، ایمنی و محیط زیست در صنعت نفت سیاست‌های پیش‌بینی شده است که عبارتند از:

الف) استقرار نظام مدیریت بهداشت، ایمنی، محیط زیست در شرکت‌های اصلی و فرعی و کنترل صحت انجام اقدامات

ب) حذف زمینه‌های ایجاد حوادث و اثرات سوء بر افراد و محیط زیست و کاهش احتمالی آن‌ها در مناطق نفت‌خیز

ج) ارتقاء استاندارد فرآورده‌های تولیدشده هیدروکربوری به سطح استانداردهای جهانی و حذف مواد مضر از فرآورده‌ها

د) اعمال سیاست‌های مصرف بهینه منابع پایه مانند: مدیریت مصرف انرژی، آب، مواد اولیه، کاهش مواد زائد، مهار و کنترل گازهای همراه و تبدیل آن به محصولات با ارزش افزوده بالا و بازیافت در مناطق مذکور است. (ابراهیمی، صادقی مقدم و سراج، ۱۳۹۱، ۲۲)

۴-۱- ایجاد تعادل در بهره‌برداری نفتی و حفاظت از محیط زیست

عدم تعادل موجود بین تولید نفت و رعایت مقررات زیست محیطی برخاسته از تعارض منافع و اشتیاق به سود حداکثری است. از لحاظ تاریخی و به‌رغم جذابیت تئوری مشارکت و یا توزیع متناسب بین شرکت نفتی خارجی و دولت میزبان، از دیدگاه شرکت‌های نفتی خارجی تأمین منفعت به عنوان هدف اصلی تلقی می‌گردد و این تأمین منفعت جز در قالب ثبات معاملاتی متصور نمی‌باشد. ثبات به این معناست که شرکت نفتی خارجی سرمایه‌گذار در فضای حقوقی، مالی و اقتصادی قرار گیرد که انجام عملیات اکتشاف، توسعه، تولید، استخراج و انتقال نفت و گاز به پایانه‌ها و نهایت اینکه عرضه آن به بازار فروش متضمن منافع مالی ثابت و قابل پیش‌بینی برای وی باشد. در مقابل دولت میزبان نیز در مقام حفظ منافع ملی قرار داشته و در این راستا، نظارت دقیق بر انعقاد قراردادهای نفتی و نحوه اجرای آن را در راستای اعمال حاکمیت ملی خود بر منابع زیر زمینی می‌داند و بر این اساس سعی در تدوین ساختاری می‌نماید تا محیط زیست خود را در کنار منافع خود حفظ نماید (ایران‌پور، ۱۳۸۶، ۱۱)

۴-۲- دوری از شروط تحمیلی

یکی از دلایل عمده گریز شرکت‌های نفتی خارجی از پذیرش حاکمیت قانون‌های داخلی در رعایت مقررات زیست محیطی نسبت به پروژه‌های نفتی، نگرانی آنان از درج ((شروط تحمیلی)) در قراردادهای نفتی همسو با قوانین دولت میزبان می‌باشد. منظور از شرط تحمیلی در قراردادها، شرطی است که یکی از متعاقدين با سوء استفاده از شرایط اقتصادی، اجتماعی و یا

تخصص خود به طرف دیگر تحمیل می‌کند (موحد، ۱۳۸۳، ۱۲۶). به عنوان مثال چنانچه دولت میزبان رعایت سطح مشخصی از استانداردهای های محیط زیستی در استخراج مواد نفتی از پیمانکار درخواست کند ولی آن را در مبلغ قرارداد محاسبه نماید و از طرف دیگر از استرداد ضمانت شرکت تا تأمین مقررات خواسته شده نیز خودداری نماید، از نظر شرکت نفتی، شرط تحمیلی محسوب می‌شود که از ناحیه قوانین داخلی نیز حمایت می‌گردد و از آن به عنوان سوءاستفاده از قوانین داخلی تعبیر می‌شود. در واقع کسی که در حین انعقاد قرارداد، شروطی را به طرف مقابل تحمیل می‌کند و به این طریق امتیاز افراطی از قرارداد تحصیل می‌کند، از حق قرارداد خویش سوء استفاده کرده است. اما در مقابل آنان که قائل به حاکمیت قانون دولت در وضع قواعد زیست محیطی ناظر بر قراردادهای نفتی و اجرای آن هستند منکر سوءاستفاده در چنین قراردادهایی هستند و چنین اظهار عقیده کرده‌اند که معیار تشخیص سوءاستفاده از حق، قصد آزار و اذیت دیگری است. این در حالی است که در بحث شروط تحمیلی چنین قصدی منتفی است و برعکس، در قراردادها معمولاً جلب رضایت طرف مد نظر است. به این ایراد چنین می‌توان پاسخ داد که معیار واقعی سوءاستفاده از حق به کار بستن حق در خارج از هدف و منظور آن است و کسی که با توسل به حق انعقاد قرارداد خویش در جهت تحصیل نابرابری فوق‌العاده است، این حق را در خارج از هدف خویش استعمال می‌کند. ایراد دوم در رابطه با دایره شمول قاعده سوءاستفاده از حق ((توسط دولت میزبان بر علیه شرکت‌های نفتی خارجی)) است. ایرادکنندگان معتقدند این تئوری فقط برای مبارزه با سوءاستفاده از حق کارساز است و بنابراین سوءاستفاده از آزادی قراردادی مضمون این تئوری نمی‌گردد. در پاسخ باید گفت که اولاً آزادی قراردادی تعبیر دیگری از حق انعقاد قرارداد است و ثانیاً وقتی سوءاستفاده از حق ممنوع باشد به طریق اولی سوءاستفاده از آزادی نیز ممنوع است. ایراد سوم به این شرح است که ضمانت اجرای تئوری سوءاستفاده از حق، پرداخت خسارت است درحالی که در بحث شروط تحمیلی ((بطلان شرط)) به عنوان ضمانت مطرح است. در پاسخ به این ایراد نیز می‌توان گفت که ضمانت اجرای ضمانت اجرای تئوری سوءاستفاده از حق، در وهله اول ضمانت اجرای طبیعی است و در صورت عدم امکان این ضمانت اجراء، پرداخت خسارت مطرح می‌شود. ضمانت اجرای طبیعی در رابطه با درج شروط تحمیلی در قراردادها نیز حذف همان شرط است (کریمی، زمستان ۲۳۲، ۱۳۹۵).

۵- رعایت اصول و قواعد زیست محیطی در قراردادهای نفتی

وجه شاخص رعایت قواعد زیست محیطی در قراردادهای نفتی، تسهیل حق دادخواهی در دعاوی زیست محیطی ناشی از آلودگی‌های نفتی است. هرچند تسری مقررات مدون در کنوانسیون‌های بین‌المللی به متن قراردادهای نفتی و به عبارت دیگر وضع قانون، یکی از مهم‌ترین و اصلی‌ترین مراحل در حفاظت از محیط زیست محسوب می‌شود اما به تنهایی برای

صیانت از منابع طبیعی وافی به مقصود نیست، زیرا مقررات وضع شده و تحقق اهداف مندرج در قوانین باید توسط ارکان اجرایی به مرحله اجرا گذاشته شود. تحقق اهداف مندرج در قوانین و مقررات وضع شده، در صورتی ملموس خواهد بود که برای عدم اجرای آنها ضمانت اجرایی وجود داشته باشد (قوام آبادی، ۱۳۹۰، ۲۱۵). بدین منظور در مقررات بین المللی و کنوانسیون ها تدابیری برای نظام مند کردن رعایت اصول حفاظت محیط زیست توسط طرفین قرارداد اندیشیده شده و در برخی موارد ضمانت اجرایی برای آنها وجود دارد و حتی می توان رعایت این مقررات را جزء شروط قراردادی قرار داد و ضمانت عدم رعایت آن را نیز در قرارداد لحاظ کرد.

۱-۵- رعایت قواعد زیست محیطی در قراردادهای نفتی ناظر بر نظام امتیازی

قراردادها مبتنی بر نظام امتیازی از جمله ابتدایی ترین قراردادهای نفتی هستند که در آنها دولت میزبان، مخزن یا میدان را به شرکت نفتی واگذار می کند و شرکت مورد نظر عملیات اکتشاف، توسعه، بهره برداری و تولید و بازیابی محصولات آن میدان را با سرمایه و هزینه های خود برعهده گرفته و در تمام عملیات، بر مخازن نفت و گاز تا پایان دوره قرارداد حق مالکانه و یا حق الارض و درصدی از درآمد خالص را به عنوان مالیات پرداخت کند. قراردادهای امتیازی به طور تقریبی معادل عمر میدان اعتبار دارند (موسوی، ۱۳۹۶، ۲۸۱) لذا ویژگی های عمده قراردادهای نفتی در قالب نظام امتیازی عبارتند از:

- طولانی بودن مدت قرارداد و وسیع بودن مناطق واگذاری به شرکت های نفتی.
- حق انحصاری شرکت نفتی و یا مالکیت کامل وی بر مخازن نفتی و فروش نفت تا پایان دوره.
- پرداخت بهره مالکانه به دولت.
- تعهد به نتیجه و با خطرپذیری کامل شرکت نفتی در خصوص تمام مراحل اکتشاف، توسعه و تولید.

ویژگی های مذکور کمابیش در تمام نقاط جهان به طور یکسان به چشم می خورد. برخی از این ویژگی ها امکان عدم رعایت مقررات زیست محیطی در قراردادهای نفتی در نظام امتیازی را برای پیمانکار فراهم می آورد. طولانی بودن مدت قرارداد و وسعت محدود جغرافیائی عملاً امکان ارزیابی عملیات پیمانکار نفتی و نظارت بر رعایت مقررات زیست محیطی را از کشور میزبان سلب می نمود. و نکته مهمتر اینکه شرکت پیمانکار در این نوع قرارداد خود نیز مالک میدان نفتی می شود و نظارت و مدیریت کشور میزبان عملاً ناچیز می باشد و حتی می توان گفت چون بهره مالکانه دریافت می کند عملاً نمی تواند فشار زیادی بر پیمانکار وارد کند.

۲-۵- رعایت قواعد زیست محیطی در قراردادهای نفتی از نوع مشارکت

از دیدگاه حقوقی، مشارکت دولت میزبان در قرارداد نفتی چه در تولید و چه در سرمایه گذاری

بیانگر مسئولیت دولت در قبال رفاه و رعایت منافع عمومی و نظارت بر آن از جمله مقررات زیست محیطی و جلوگیری از ورود خسارت به محیط زیست ناشی از آلودگی نفتی می‌باشد. قراردادهای مشارکتی، محصول اراده مشترک دولت میزبان و شرکت سرمایه‌گذاری خارجی است که عموماً از آن به عنوان "مشارکت در تولید" نام برده می‌شود. در این قرارداد سرمایه‌گذار متعهد به تأمین سرمایه مورد نیاز برای اکتشاف و استخراج منابع معدنی در چارچوب قوانین و مقررات دولت میزبان است و در مقابل دولت متعهد می‌شود در صورت موفقیت‌آمیز بودن عملیات اکتشاف و توسعه میدان نفتی و به بیان دیگر کشف یا توسعه تجاری میدان از محل نفت استحصال شده، هزینه‌های انجام شده توسط شرکت بین‌المللی را جبران کند که البته میزان هزینه‌ها و کیفیت بازپرداخت آن در فرمول‌های مختلف با یکدیگر تفاوت دارد. با این توضیح که گاهی حتی در فرض کشف تجاری نفت، ریسک یا خطر افزایش هزینه‌ها از حد سقف معینی در قرارداد به عهده شرکت بین‌المللی نفتی است و بیش از سهم تعیین شده در قرارداد به شرکت نفتی تعلق نخواهد گرفت. به بیان دیگر قرارداد مشارکت در تولید به مشابه یک قرارداد فروش محصول است که دولت میزبان سهمی از نفت تولیدی را با تحویل این سهم به شرکت بین‌المللی نفت در مقابل هزینه‌های اکتشاف، توسعه و اداره میدان به شرکت اخیر می‌فروشد. در این نوع قراردادها اعمال شروط رعایت زیست محیطی برای دولت میزبان ممکن است ولی نکته‌ای که وجود دارد تأمین هزینه‌های ناشی از اجرای مقررات و ملاحظات زیست محیطی است که در این نوع قراردادها با توجه به عدم سرمایه‌گذاری کشور میزبان، تحمیل آن به پیمانکار با توجه به ریسک سرمایه‌گذاری، عملاً موجب خروج یا انصراف پیمانکار از سرمایه‌گذاری در آن کشور می‌شود. (فاتح، ۱۳۸۴، ۱۵۶)

۳-۵- قواعد زیست محیطی با توجه به ماهیت قراردادهای نفتی

در مجموع، قراردادهای نفتی دارای چهار ویژگی اصلی هستند که عبارتند از:

- نحوه و میزان مداخله دولت میزبان در تصمیم‌گیری در پروژه‌های نفتی.
- قواعد ناظر بر خطرپذیری برای شرکت سرمایه‌گذار و دولت میزبان.
- میزان مشارکت دولت میزبان در عملیات ناظر بر اکتشاف و تولید نفت.
- نحوه سرمایه‌گذاری شرکت خارجی (ایران‌پور، پیشین ۱۶). همگی به استناد معاهده منشور انرژی و پروتکل معاهده منشور انرژی راجع به بهینه‌سازی انرژی و جنبه‌های زیست محیطی مربوطه ملزم به انجام ارزیابی‌های زیست محیطی و تطبیق با استانداردهای محیط زیست می‌باشد. معاهده مذکور همه جنبه‌های مهم انرژی از اکتشاف گرفته تا بهره‌برداری را در برداشته و بر اصول سیاست‌گذاری جهت ترویج بهینه‌سازی انرژی به عنوان یک منبع انرژی و کاهش آثار نامطلوب زیست محیطی در نظام‌های انرژی تأکید می‌ورزد (طلایی، ۱۳۹۰، ۲۰۰).

۴-۵- رعایت قواعد زیست محیطی در قراردادهای نفتی خدمت

قرارداد خدمت که در نظام حقوقی ما از آن به عنوان قرارداد پیمانکاری یا اجاره خدمات نیز یاد می‌شود یک رابطه قراردادی است که براساس آن در قبال خدمات انجام شده اجرت پرداخت می‌شود. در خصوص رابطه این گونه قرارداد با مقاطعه‌کاری، نویسندگان حقوقی قرارداد مقاطعه کاری را قراردادی دانسته‌اند که اگر چه مقاطعه‌کار با پیمانکار در مقام انجام عمل معینی مستحق دریافت اجرت قراردادی می‌شود ولی در انتخاب شیوه اجرای خدمتی که به عهده گرفته آزاد است. به بیان دیگر صاحب کار نتیجه‌ای را که طالب آن است معین می‌سازد و مقاطعه‌کار نیز برای رسیدن به همان نتیجه تلاش می‌کند ولی ترسیم نقش رسیدن به مطلوب قرارداد آزاد است (لنگرودی، ۱۳۸۹، ۱۳۷). به نوعی در این قراردادها هزینه رعایت مقررات و ملاحظات زیست محیطی بر عهده کشوری است که از خدمات استفاده می‌کند و با توجه به سرمایه‌گذاری هنگفتی که بایستی تا به نتیجه رسیدن و بهره‌برداری از میدان نفتی، انجام دهند و ریسک بالای که برای تامین این هزینه‌ها وجود دارد باعث عدم ورود جدی کشورها به این مقوله است.

۶- ضوابط زیست محیطی در قراردادهای نفتی در ایران

در قراردادهای اولیه نفتی مثل قراردادهای امتیازی نیمه اول قرن بیستم اشاره‌ای به محیط زیست نشده است، تنها در ماده ۲۱ قرارداد امتیازی ۲۳۳۳ تکلیف کلی کمپانی به استفاده از آخرین فناوری دنیا مقرر شده است. در قرارداد کنسرسیوم و سایر قراردادهای نفتی قبل از انقلاب نیز به الزام شرکتهای نفتی به رعایت ملاحظات زیست محیطی تصریحی نشده است، اما شرکتها ملزم به انجام عملیات نفتی با روش خوب صنعت شده‌اند. در قراردادهای بیع متقابل بعد از انقلاب اسلامی، رعایت ضوابط زیست محیطی پیش‌بینی شده است. (شیروی، ۱۳۹۳، صص ۸-۵۶۶). در جمهوری اسلامی ایران، براساس مصوبه شورای عالی حفاظت محیط زیست (۱۳۹۰) مجریان پروژه‌های نامبرده شده در مصوبه موظفند به همراه گزارش امکان‌سنجی و مکان‌یابی نسبت به تهیه گزارش ارزیابی اثرات زیست محیطی اقدام کنند. حوزه فعالیت برخی از این پروژه‌ها عبارتند از: پالایشگاه درهر مقیاس، پتروشیمی در هر مقیاس، طرح‌های خطوط نفت و گاز، طرح‌های سکوهای نفتی، طرحهای ذخیره‌گاه‌های نفتی، طراح‌های احداث و بهره‌برداری از میادین نفت و گاز جدید بایش از ۱۰ حلقه چاه و همچنین طرحهای توسعه میادین نفت و گاز موجود در صورتی که بعد از توسعه تعداد چاهها به بیش از ۱۰ حلقه برسد. به طور مثال رعایت ضوابط محیط زیستی به طور تفصیلی در ماده ۳۳ قرارداد توسعه میدان نفتی دارخوین (شیروی: پیشین، صص ۳-۵۶۶) به مسأله "ایمنی، بهداشت و محیط زیست" می‌پردازد و طرفین این قرارداد متعهد هستند تا عملیات توسعه را مطابق با عالی‌ترین استانداردهای قابل‌اعمال درخصوص ایمنی، بهداشت و ملاحظات زیست محیطی انجام دهند. دکتر شیروی با اشاره به یکی

از قراردادهای اخیر بیع متقابل، برخی مقررات ناظر به محیط زیست را احصاء می‌کند، که به چندمورد آن در زیر اشاره می‌کنیم (همان منبع):

۱- پیمانکار باید در اجرای عملیات توسعه کلیه قوانین، قواعد و مقررات مربوط به ایمنی، سلامت و محیط زیست درختی و دریا را اعم از محلی، ملی و یا بین‌المللی رعایت کند.

۲- پیمانکار موظف است از طریق برنامه‌های آموزشی، کارکنان و کارآموزان ایرانی را که توسط شرکت ملی نفت ایران معرفی می‌شوند، در خصوص ایمنی، سلامت و محیط زیست بر اساس استانداردهای شناخته شده بین‌المللی آموزش دهد. کلیه هزینه‌های مربوط جزء هزینه‌های سرمایه‌گذاری منظور می‌گردد.

۳- هرگاه پیمانکار مقررات مندرج در قرارداد را رعایت نکند، یا هرگونه قانون مربوط را نقض کند و در نتیجه به محیط زیست خسارت وارد شود، پیمانکار باید فوراً اقدامات متعارف و ضروری را برای جبران آن و بهبود اثرات آن انجام دهد.

۴- اگر شرکت ملی نفت ایران بر طبق قوانین دلایل صحیحی داشته باشد که کارهای انجام شده یا تأسیسات نصب شده توسط پیمانکار، به اشخاص یا اموال دیگران آسیب وارد خواهد کرد، یا باعث آلودگی یا صدمه به محیط زیست خواهد شد یا به گونه‌های گیاهی یا جانوری آسیب وارد خواهد کرد، شرکت ملی نفت ایران می‌تواند از پیمانکار تقاضا کند که اقدامات جبرانی را طبق قوانین و مقررات ایران در یک مدت متعارفی انجام دهد و خسارات وارده به محیط زیست را اصلاح کند. اگر جلوگیری از آسیب به محیط زیست به تشخیص طرفین مستلزم توقف عملیات توسعه و یا تولید باشد، عملیات مزبور تا جبران و اصلاح صدمات وارده به محیط زیست متوقف می‌شود. این ماده از قرارداد بیع متقابل به نحو مناسبی مسائل زیست‌محیطی را پوشش داده است و کلیه مسئولیت‌ها را به عهده پیمانکار قرار داده است.

نتیجه گیری

فقدان نگاه معطوف به امنیت زیست محیطی، در دهه های گذشته بخوبی مشهود است. چنان که اگر در گذشته متولیان امور امنیت کشور و دست اندرکاران حفاظت از محیط زیست، مسلط به چنین نگاهی بودند، امروز بجای اطلاق واژه بحران به این رویدادهای طبیعی، اثرات آن تحت کنترل درآمده، محدود شده، راهکارهایی برای آن اندیشیده شده و کشور در جهت نیل به توسعه پایدار گام بر می داشت. توسعه پایدار کشور مرهون بهره برداری مناسب از محیط زیست است. لذا، لازم است متولیان امر با تأکید بر حفظ محیط زیست در جهت نیل به اهداف توسعه پایدار گام های مستحکمی بردارند. در حقیقت در شرایطی میتوان به جایگاه قدرت اول منطقه رسید که امنیت کشور و تداوم حیات آن با تکیه بر غنای محیط زیست، آماده و مهیا باشد. اما در شرایطی که دغدغه های جدیدی، با ابعاد امنیتی ذهن سیاستگذاران و مجریان را به خود معطوف کرده و باعث اختلال در زندگی روزمره و سلامت آحاد ملت شده، بی گمان از مسیر تحقق این مهم دور شده ایم. با توجه به مواردی که در این مقاله برای رعایت مقررات و ملاحظات زیست محیطی بیان شد می توان اینگونه نتیجه گرفت که استناد به مسوولیت حقوقی و قانونی دولت ها در زمینه حفاظت از محیط زیست و جلوگیری از صدمه به آن، هنوز با چالش ها و موانع زیادی روبروست و با عنایت به ناکارآمدی نظام حقوقی در مقابل اعمال کشورها، زمینه طرح ایده مسوولیت اخلاقی فراهم شده است چرا که علم اخلاق با توجه به نظام ارزش ها به تبیین باید ها و نبایدها و درستی و نادرستی رفتارها ی انسان می پردازد، و در قالب اخلاق زیست محیطی نیز می توان به تبیین رفتارهای انسان با طبیعت و محیط زیست پیرامون خود پرداخت. در واقع وظیفه اخلاق زیست محیطی، تعیین اصول و معیارهایی است که بر روابط انسان با طبیعت به منظور ممانعت از آسیب رساندن به طبیعت و حفاظت از آن، حکومت می کند. این اصول با ایجاد بازدارنده های درونی اخلاقی، به دنبال تصحیح رفتار نا درست انسان ها با طبیعت هستند؛ پس با این وصف از این خصیصه انسانی می توان برای قانونمند ساختن اجماع جهانی روی ارزش های اخلاقی حاکم در حوزه محیط زیست بهره برد، چراکه تمامی اسنادی که به آن اشاره شد به نوعی مبتنی بر ارزش ها و اصول اخلاقی خاصی هستند که توانسته اند حمایت جامعه جهانی در این حوزه را جلب کنند. شاید در ابتدا اینگونه بنظر برسد که اصول و ارزش های اخلاقی نمی توانند به طور کامل یا کافی مسائل مربوط به محیط زیست را حل کنند ولی قطعاً قادر خواهند بود خلاء راهکارهای حقوقی را پر کنند و حتی در این مسیر می توان اصول اخلاقی را به عنوان حقوق نرم قلمداد کرد که در آینده قابلیت تبدیل به قانون را نیز خواهند داشت. پس می توان گفت که نقش علم اخلاق در عرصه بین المللی و در تمامی حوزه ها و رشته ها پررنگ تر از گذشته می باشد.

- با توجه به اهمیت موضوع بایستی اقدامات و گام‌های مؤثرتری در جهت حفاظت از محیط زیست برداشت که پیشنهادهاتی به شرح ذیل ارائه می‌گردد:
- ۱- توجه به سیاست‌های کلی محیط زیست، ابلاغی از طرف مقام معظم رهبری در اجرای بند ۱۱۰ قانون اساسی.
 - ۲- بومی‌سازی قوانین و مقررات زیست محیطی.
 - ۳- توجه به تکنولوژی‌های سازگار با محیط زیست در پروژه‌ها با توجه به زیست بوم منطقه مورد اجرا.
 - ۴- تدوین ارزیابی زیست محیطی استراتژیک، منطبق با زیست بوم هر منطقه.
 - ۵- درج شروط قراردادی برای پیمانکاران نفتی جهت حفاظت از محیط زیست و نظارت بر آن.
 - ۶- اخذ گزارشات و ملاحظات و ارزیابی زیست محیطی از پیمانکاران قبل از اجرای قراردادهای نفتی.
 - ۷- درج شرط پرداخت غرامت و در صورت امکان بازگشت به حالت اولیه محیط زیست با هزینه پیمانکار.
 - ۸- ایجاد مراکز مطالعاتی و پژوهشی، تصمیم‌سازی و سیاست‌گذاری پیرامون مسائل زیست محیطی و پیوند دانشگاه با صنعت.
 - ۹- اجرای طرح‌های توسعه و بهبود کیفیت فرآورده‌های نفتی و جایگزین کردن سوخت فسیلی با گاز.
 - ۱۰- مدیریت به موقع بحران‌های زیست محیطی و بهره‌گیری از تمامی امکانات در اختیار دستگاهها و نهادها جهت جلوگیری از بروز خسارات جبران ناپذیر.

فهرست منابع

قرآن کریم

نهج البلاغه، خطبه ۱۶۶، ص ۵۴۴ - ۵۴۶.

۱. ابراهیمی، سیدنصرالله، ۱۳۹۲، میزگرد هم اندیشی نظام جدید قراردادهای صنعت نفت، کمیته بازرگاری قراردادهای نفتی وزارت نفت، جلد دوم، چاپ اول، موسسه ارتباط گستران انرژی، ص ۸۷.
۲. ابراهیمی، سیدنصرالله؛ صادقی مقدم، محمدحسن؛ سراج، نرگس، ۱۳۹۱، انتقادهای وارده بر قراردادهای بیع متقابل صنعت نفت و گاز ایران و پاسخ های آن، فصلنامه حقوق، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دوره ۴۲، شماره ۴، ص ۲۲.
۳. الحر عاملی، محمدبن حسن، ۱۴۰۳، وسائل الشیعه، جلد پنجم. تهران، کتابفروشی الاسلامیه.
۴. ایرانیپور، فرهاد، ۱۳۸۲، نظام حقوقی حاکم بر قراردادهای تجاری بین المللی دولت، فصلنامه حقوق، دانشگاه تهران، شماره ۶۲.
۵. ایران پور، فرهاد، ۱۳۸۶، مبانی عمومی قراردادهای نفتی، فصلنامه حقوق، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، دوره ۳۷، شماره ۳.
۶. پاپلی یزدی، محمدحسین، ۱۳۷۴، اهمیت مسأله محیط زیست، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، شماره ۳۶.
۷. جعفری لنگرودی، محمدجعفر، ۱۳۸۹، حقوق تعهدات، چاپ چهارم، تهران، گنج دانش.
۸. جلالیان، عسکر، پاییز و زمستان ۱۳۹۶، معضل وجود نیروگاههای هسته ای و آلودگی ناشی از آنها در مناطق مرزی از نگاه قوانین بین المللی، دو فصلنامه حقوق محیط زیست، شماره ۲، صص ۴۸-۵۸.
۹. جهانگرد، اسفندیار زمستان ۱۳۵۹، «محیط زیست و برنامه های توسعه در ایران فصلنامه اقتصاد محیط زیست و منابع طبیعی سال اول، شماره ۲، صص ۱۰۵ تا ۱۴۲».
۱۰. حلم سرشت، پریوش؛ دل پیشه، اسماعیل، ۱۳۸۲، اصول و مبانی بهداشت محیط، تهران، چهر.
۱۱. شیروی، عبدالحسین، ۱۳۹۳، حقوق نفت و گاز، انتشارات میزان، چاپ اول.
۱۲. صادقی بنیس، محمدرضا؛ منجینی، غزاله، ۱۳۹۰، قوانین و مقررات HSE، انتشارات فن آوران، تهران، ص ۶۵.
۱۳. صنعتی، محمدحسن، خرداد ۱۳۸۹، سرمایه حسن همجواری، فصلنامه دیپلماسی صلح عادلانه.
۱۴. طلایی، فرهاد، حقوق انرژی، ۱۳۹۰، بررسی حقوق و تعهدات دولت ها در چارچوب حقوق بین المللی انرژی، تهران، نشر دادگستر، چاپ اول.
۱۵. طوسی، محمد بن حسن، ۱۴۱۵، الرجال، قم، چاپ جواد قیومی اصفهانی.
۱۶. عابدی سروستانی، احمد؛ شاه ولی، منصور؛ محقق داماد، سیدمصطفی، تابستان ۱۳۸۶، ماهیت و دیدگاه های اخلاق زیست محیطی با تأکید بر دیدگاه اسلامی، فصلنامه ی اخلاق در علوم و فناوری، سال دوم، شماره های ۱ و ۲.

۱۷. عالم رجبی، رضا؛ مکنون، هدی، تابستان ۱۳۸۳، مقاله ارزیابی اثرات زیست محیطی و نقش آن در تحقق توسعه پایدار، مجله فرهنگ جهاد، شماره ۳۶.
۱۸. فاتح، مصطفی، ۱۳۸۴، پنجاه سال نفت ایران، تهران، انتشارات پیام.
۱۹. فغفور مغربی، حمید، تابستان ۱۳۸۸، اصول اخلاقی محیط زیست از منظر اسلام، فصلنامه اخلاق پزشکی سال سوم، شماره هشتم.
۲۰. قربانی لاجوانی، مسعود، ۱۳۹۷، مجموعه قوانین و مقررات محیط زیست، چاپ اول، تهران، چتر دانش.
۲۱. قوام آبادی، محمدحسین، تابستان ۱۳۸۹، بررسی محتوای اصل مشارکت در حقوق بین الملل محیط زیست، فصلنامه پژوهش حقوق عمومی، شماره ۲۹، صص ۱۶۰-۱۱۵.
۲۲. قوام آبادی، محمد حسین، پاییز ۱۳۹۲، حفاظت از محیط زیست در حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران، فصلنامه دیدگاه‌های حقوق قضایی شماره ۶۳، صص ۹۳ تا ۱.
۲۳. کاویانی راد، مراد؛ نجفی، سجاد؛ متقی، افشین، پاییز ۱۳۹۴، رابطه امنیت زیست محیطی با امنیت ملی، فصلنامه مجلس و راهبرد، سال بیست و دوم، شماره هشتاد و سه.
۲۴. کریمی، محمدصادق، زمستان ۱۳۹۵، آسیب شناسی و ارائه راهکارهای توسعه صنعت بالادستی نفت در ایران، فصلنامه راهبردی سیاستگذاری عمومی، شماره ۲۱.
۲۵. کیس، الکساندر، پیتراچ سند و وین فراید لانگ، حقوق محیط زیست، (ترجمه حبیبی، محمد حسن، بهار ۱۳۷۹) تهران، انتشارات دانشگاه تهران، جلد اول، چاپ اول، صص ۱۶۴-۱۵۸.
۲۶. متین، ابوالقاسم، تهدید جانی زیست گره، تشدید پژوهش و سازندگی، شماره ۱۳.
۲۷. محقق داماد، سید مصطفی، ۱۳۷۳، طبیعت و محیط زیست از نگاه اسلام. نامه ۷۸، فرهنگ، دوره ۴، شماره ۱۳، ص ۸۹.
۲۸. مشهدی، علی، ۱۳۹۳، مجموعه قوانین و مقررات محیط زیست در صنعت نفت، چاپ اول، تهران، نشر خرسندی.
۲۹. مصدق، احمد، ۱۳۸۲، تخریب محیط زیست جهانی و آینده جهان، تهران، انتشارات علوم کشاورزی.
۳۰. موحد، محمدعلی، نفت ما و مسائل حقوقی آن، انتشارات خوارزمی، چاپ پنجم، تهران، ۱۳۸۳.
۳۱. موسوی، سیدحسن، ۱۳۹۶، تحلیل حقوقی الگوی قراردادی خدمت در بخش بالادستی صنعت نفت و گاز ایران، چاپ اول، تهران، گنج دانش.
۳۲. یخشکی، علی، ۱۳۸۱، حفاظت و بهسازی محیط زیست ایران، چاپ اول، تهران، نشر آموزش کشاورزی.